

نظارت و بازرسی از نظر قرآن و احادیث اسلامی

حسین پاگرد، کارشناس اداره کل بازرسی استان یزد

مقدمه

از آن جایی که نظارت نقش مهمی در بهبود اوضاع زندگی بشر دارد و یکی از پشتوانه‌های بسیار مؤثر در حسن اداره امور و عامل تکامل جامعه و رشد استعدادها و بروز و شکوفایی توانایی‌ها و خلاقیت‌های نیروی جوان و فعال جامعه است، به همین دلیل یکی از عوامل مؤثر در جلوگیری از هدر رفتن سرمایه‌های انسانی و مادی محسوب می‌شود. این تأثیر شگرف نظارت، موجب شده تا مورد توجه عمیق صاحب‌نظران و متفکران دینی و غیر دینی قرار گیرد. اسلام که تنها آیین و مکتب سیاستمدار و ارایه‌دهنده پیشرفته‌ترین نظام حکومتی برای اداره جامعه‌های بشری است، یکی از ارکان اعمال مدیریت خویش را برای صیانت و کنترل بشر و هدایت آن‌ها بسوی تعالی و تکامل، قانون نظارت قرار داده است. یکی از سنت‌های ثابت الهی، نظارت کامل، دقیق و مداوم بر اعمال و نیات انسان‌ها و بازرسی و ارزیابی آن‌هاست. خداوند متعال در این دنیا، دقیقاً بر تمام اعمال، گفتار و نیات انسان‌ها نظارت دارد و بر مبنای همین نظارت دقیق و کامل است که در روز قیامت، همه کارهای انسان را مورد ارزیابی و سنجش قرار می‌دهد و پاداش یا کیفر مناسب را برای هر یک از آن‌ها تعیین می‌کند. خداوند سبحان، در قرآن کریم بارها در آیات متعدد، مسأله نظارت و بازرسی اعمال بندگانش را مطرح کرده و خود را شاهد و ناظر کارهای بندگان خود معرفی می‌نماید.

به طور کلی در قرآن، کلمه نظارت و مشتقات آن ۲۹ بار و در نهج البلاغه ۴۳ بار تکرار شده است و این تکرار، اهمیت موضوع را می‌رساند. باندک تاءملی در آیات قرآن کریم و روایاتی که از پیامبر (ص) و ائمه هدی علیهم السلام رسیده، چنین برداشت می‌شود که از نه روش، نظارت بر اعمال و افکار و نیات انسان‌ها انجام می‌گیرد:

الف - نظارت خداوند:

پیش از همه و برتر و بالاتر از همه، ذات پاک خداوند بر اعمال و رفتار و نیات بندگانش نظارت می‌نماید و در قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «و ما تكون فی شان و ما تتلوا منه من قرآن و لا تعملون من عمل الا كنا علیکم شهودا اذ تفیضون فیه...»؛ در هر حال که باشی و هر آیه‌ای از قرآن که بخوانی و هر کاری را انجام دهی، ما شاهد و ناظر بر شما هستیم، هنگامی که در آن کار وارد می‌شوید. پس نخستین ناظر بر اعمال انسان، خود خداوند متعال است. حضرت امام خمینی (ره) نیز فرمودند: «عالم محضر خداست در محضر خدامعصیت نکنید.» واقعیت این است که اگر انسان این حقیقت را همیشه نصب‌العین خود قرار دهد و خداوند متعال را همواره شاهد و ناظر بر کارهای خود بداند و به

عبارت دیگر، خود را همواره در محضر خدا ببیند، از هرگونه لغزش و خطا و خیانت مصون خواهد ماند. پر واضح است که نظارت و شهادت خدای متعال، برای همه چیز و همه کس کافی است و ضرورتی به وجود ناظران دیگر احساس نمی‌شود، اما لطف خداوند و عدالت او ایجاب می‌کند که ناظران و شاهدان دیگری نیز برای نظارت بر کارهای انسان‌ها معین نماید.

ب - نظارت فرشتگان:

علاوه بر نظارت خداوند متعال و پیامبران و امامان علیهم السلام عده‌ای از فرشتگان نیز مأمور نظارت بر اعمال و رفتار و نیات انسان‌ها می‌باشند. خداوند برای انسان مأمورهایی گذاشته است که تمام اعمال و کردارش را دقیقاً ثبت می‌کنند. «ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» انسان هیچ سخنی را بر زبان نمی‌آورد مگر اینکه همان دم، فرشته‌ای مراقب و آماده برای انجام مأموریت (و ضبط آن) است. «وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَعْمَلُونَ» و بی‌شک نگاهبانانی بر شما گمارده شده والا مقام و نویسنده (اعمال نیک و بد شما)، که می‌دانند شما چه می‌کنید.

ج - نظارت اعضا و جوارح:

همه اعضای بدن انسان، شاهد و ناظر اعمال اومی‌باشند، اما در قرآن کریم به نظارت و گواهی چند تا از آنها تصریح شده است. از جمله آنها می‌توان به زبان، دست، پا، چشم و گوش اشاره کرد. آیه ۲۴ سوره مبارکه نور می‌فرماید: «یوم تشهد علیهم السننهم وایدیهم و ارجلهم بما كانوا یعملون»؛ روزی که زبان و دست و پای آنان، به آنچه انجام داده‌اند شهادت خواهد داد. علامه طباطبایی علیه‌الرحمه در تفسیر این قبیل آیات می‌فرماید: شهادت اعضا زمانی واقعیت دارد که هر یک از اعضا در دنیا دارای شعور باشند و از عمل انسان آگاه شوند و گرنه هر گاه در قیامت، خداوند به اعضا شعور بدهد و یا در آن روز به آنها آگاهی و صوت بدهد که شهادت نخواهد بود، زیرا شاهد باید به هنگام عمل هم حاضر و هم عالم باشد تا بتواند ماجرا را دریابد و برای روزی، گواهی بدهد. بنابراین، همه اعضای ما در این عالم دارای یک نوع علم و آگاهی و شعورند، گرچه نوع آن علم و شعور با علم و شعور ما فرق داشته باشد.

د - نظارت مکان و طبیعت:

در روز قیامت حتی مکان و صحنه‌ای که عمل در او واقع شده است، به عنوان شاهد و ناظر شهادت می‌دهند: «یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا» در آن روز زمین تمام خبرهایش را بازگو می‌کند؛

شهادت زمین در روز قیامت یا به وسیله وضع و نظاماتی است که پیدا می‌کند و یا این که خداوند با اراده خود هر گوشه‌ای از آن را به سخن درمی‌آورد.

نظارت مکان، در اقوال معصومین علیهم السلام نیز آمده است. حضرت امام صادق می فرماید: نمازهای خود را در مکان های مختلف بخوانید زیرا مکان ها هم در قیامت بر اعمالتان شهادت خواهند داد. در حدیث نیز می خوانیم که رسول خدادر هر منطقه ای دو رکعت نماز بجا می آورد و می فرمود: این مکان بر نماز ما شهادت می دهد .

ه - نظارت زمان:

زمان نیز که یکی از مخلوقات الهی است که به اذن خداوند متعال، در این دنیا بر اعمال و رفتار انسان ها نظارت دارد در قیامت گواهی و شهادت خواهد داد. حضرت امیرالمؤمنین، علی (ع) می فرماید: «هیچ روزی بر فرزند آدم نمی گذرد، مگر این که به او می گوید: ای فرزند آدم، من روز تازه ای هستم و بر تو گواه هستم. در من سخن نیکو و خوب بگو و کار نیک انجام بده تا در قیامت به نفع تو گواهی دهم.» امام سجادر دعای ششم صحیفه می فرماید: امروز روز نوبی است که در قیامت گواه اعمالی است که ما در آن انجام می دهیم .

و - نظارت پیامبران:

تمام انبیا و اوصیا نیز به نحوی ناظر بوده اند. قرآن کریم در مورد گواهی پیامبران در قیامت می فرماید: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» یعنی به پیامبر می فرماید: حال آن ها چگونه است آن روزی که از هر امتی، شاهد و گواهی (بر اعمالشان) می آوریم، و تو را نیز بر آنان گواه خواهیم آورد. یکی از برجسته ترین مقامات رسول اکرم صلی الله علیه وآله، مقام والای شهادت آن حضرت است؛ زیرا آن حضرت نه تنها شاهد مردم عصر خویش، و نه تنها شاهد امتش تا روز قیامت است، بلکه شاهد انبیا و اولیای الهی هم هست. این معنا در آیه دیگر نیز آمده است: «وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيداً عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنَا بِكَ شَهِيداً عَلَى هَؤُلَاءِ» (به یاد آورید) روزی را که از هر امتی، گواهی از خودشان بر آنها برمی انگیزیم؛ و تو را گواه بر آنان قرار می دهیم! بنابراین، شاهد هر امتی در قیامت پیامبر همان امت خواهد بود و شاهد تمام انبیا، شخص رسول اکرم است.

ز - نظارت امامان معصوم علیهم السلام:

در تفسیر صافی ذیل آیه ۴۳ سوره بقره، حدیثی از کتاب کافی نقل نموده است که امام محمد باقر فرمودند که آن امت وسط (که شاهدانند) تنها ما (امامان) هستیم.

و امام صادق نیز فرمودند: در هر دوره و قرنی امامی هست که گواه و شاهد بر مردم است.

قرآن کریم می فرماید: «الْنَّبِيِّ أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» پیامبر نسبت به مؤمنان از خودشان سزاوارتر است. امام صادق نیز به نقل از پیامبر فرموده است: «الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» یعنی علما وارثان انبیاء اند، به این معنی که حقوق انبیا نیز برایشان تسری می یابد، پس ولی امر نیز بر مؤمنین از خودشان اولی است. پس پیروان اسلام ناظر اعمال مردمند،

ائمہ علیہم السلام شاهد اعمال مردمند، آنچه که دیگران می‌کنند، امامان معصوم علیہم السلام باخبرند. رهبر معصوم ما از همه احوالات ما آگاه است، مگر نه این است که نامه اعمال ما در هر هفته دو بار خدمت امام عصر (عج) عرضه داشته می‌شود.

ح - نظارت انسان بر نفس خویش (نفس لوامه):

یکی از شاهدان در قیامت، وجدان زنده و عقل و چشم بیدار شده انسان است، در قرآن آیات بسیاری آمده که بارها انسان با کمال صراحت به گناه و انحراف خود اقرار می‌کند، اقراری از عمق جان. خداوند در آن روز همان وجدان را قاضی قرار می‌دهد و به انسان خطاب کرده، می‌فرماید: «إِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا»

(به او می‌گوییم): کتابت را بخوان، کافی است که امروز، خود حسابگر خویش باشی!

در عرصه وجود انسان نیز نفس لوامه به‌عنوان یک ناظر و محافظ وجود دارد، البته قدرت و قوت و وسعت وجودی نفس لوامه، مراتب گوناگونی در انسان‌های مختلف دارد. مرتبه بالای نفس لوامه در انسان‌های موحد است. عمل بد خلافکاران با توجه به وجود نفس لوامه در انسان، ناشی از غفلت و فراموشی انسان از خویشتن می‌باشد. در اهمیت نفس لوامه همان بس که خداوند در قرآن کریم نسبت به آن قسم یاد می‌کند:

لَا أُقْسِمُ بِبِیَوْمِ الْقِیَامَةِ وَ لَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ «سوگند به روز قیامت و سوگند به (نفس لوامه و) وجدان بیدار و ملامتگر (که رستاخیز حق است).

ط - نظارت عمومی:

اسلام مسأله نظارت را منحصر به مراجع رسمی و قانونی در حکومت و در سازمان‌ها نمی‌داند، بلکه به کلیه مردم به عنوان یک تکلیف الهی سفارش به امر به معروف و نهی از منکر می‌نماید: مردان و زنان مؤمن بعضی ناظر و سرپرست بر بعضی دیگر هستند، به این معنا که همدیگر را امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند. امر به معروف و نهی از منکر از بالاترین فرائض الهی است که به وسیله آن تمام فرائض الهی بر پا داشته می‌شود و وجوب آن از ضروریات دین است. خداوند متعال به خاطر برجستگی امر به معروف و نهی از منکر در مجموعه احکام و وظایف اسلامی، نشان برجسته بهترین امت را به امت اسلام عطا فرموده است: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ»

شما بهترین امتی بودید که به سود انسان‌ها آفریده شده‌اند؛ (چه اینکه) امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید.

امر به معروف و نهی از منکر مهم‌ترین وسیله‌ای است که سایر فرائض الهی را در فرد و جامعه، جامعه عمل می‌پوشاند، به عنوان یک عبادت بزرگ و اطاعت خالصانه از دستور مؤکد خداوند متعال است که در نفس انسان، نقش بسته و انسان نسبت به مقام خوبی‌ها دل می‌سپارد و از همه بدی‌ها و زشتی‌ها و منکرات متنفر می‌شود.

امام صادق می‌فرماید: «دین ندارد کسی که اطاعت نمی‌کند خدا را به سبب امر به معروف و نهی از منکر.»
امیرالمؤمنین علی در نهج‌البلاغه می‌فرماید:

همه کارهای نیک و حتی جهاد در راه خدا، در موازنه و برابری در مقابل امر به معروف و نهی از منکرمانند قطره‌ای است در برابر دریا. عظمت و اهمیت نظارت عمومی به دلیل این است که اجرای آن ضامن تحقق و پیدایش همه معروف‌ها و نیکی‌ها و پیشگیری از همه زشتی‌ها و ناپاکی‌ها می‌باشد، به طوری که اگر نظارت عمومی در جامعه اجرا نشود با گذشت زمان خوبی‌ها از بین رفته و ناپاکی‌ها جایگزین آن خواهد شد. پس اگر نظارت عمومی باشد، همه چیز هست و اگر نباشد هیچ چیز نخواهد بود.

نظارت در مدیریت اسلامی

یکی از ضرورت‌ها در یک مدیریت سالم و موفق، وجود یک نظام کامل نظارت و بازرسی است و از آنجا که دین مبین اسلام، دینی کامل و جامع است و پاسخگوی تمام نیازهای تکاملی انسان می‌باشد و هر آنچه که تکامل و سعادت انسان در گرو آن باشد در آموزه‌های دینی یافت می‌شود، در این زمینه نیز دستوراتی دارد و مدیران مجموعه‌ها و سازمان‌های اسلامی را به داشتن یک نظام دقیق، جدی، و عادلانه نظارت و بازرسی سفارش می‌نماید، چرا که سلامت و موفقیت هر مجموعه و سازمانی وابسته به وجود نظارت و بازرسی دقیق در آن سازمان است. حضرت امیر مومنان، علی ع، در عهدنامه معروف مالک اشتر، درباره نظارت چنین دستور می‌دهند: «با فرستادن ماموران مخفی و راستگو و باوفا، کارهای آنان را زیر نظر بگیر؛ زیرا بازرسی مداوم و پنهانی، سبب می‌شود که آن‌ها به امانت داری و مدارا با زیر دستان ترغیب شوند در این قسمت از نامه، حضرت علی ع علاوه بر دستور به داشتن نظارت و بازرسی و توصیه به مداومت در انجام آن، به خصوص به صورت پنهانی، به چند مورد از مزایا و فواید وجود نظارت نیز اشاره فرموده است؛ از جمله؛ امانت داری کارکنان و مدارا کردن با زیر دستان و مراجعان در قسمت دیگری از این نامه، حضرت علی ع می‌فرماید: ای مالک، باید وضع آنان را، چه آن‌ها که در مرکز فرمانداری تو هستند و چه آن‌ها که در گوشه و کنارند بازرسی و بررسی کنی. آن حضرت در این بخش از نامه، علاوه بر این که مالک اشتر را موظف می‌کند که بر اعمال کارکنان خود نظارت داشته باشد و اعمال و رفتار آنان را بررسی و بازرسی نماید، به مساله دیگری نیز اشاره فرموده‌اند و آن این که نظارت و بازرسی باید به صورت جامع و کامل انجام شود و همه افراد سازمان و مجموعه مورد نظر را در برگیرد.

حضرت علی(ع) با این که به مالک اشتر دستور داده‌اند که بر تمام کارکنان و زیردستان خود نظارت داشته باشد و اعمال و رفتار آن‌ها را بازرسی و بررسی نماید و این دستور شامل اطرافیان نیز می‌شود، اما به دلیل این که نظارت بر اطرافیان اهمیت بیش‌تری دارد، مساله نظارت بر کار آن‌ها را جداگانه مطرح نموده و بر آن تاکید نموده‌اند: «اعوان و انصار (اطرافیان) خویش را سخت زیر نظر بگیر؛ اگر یکی از آنان دست به خیانت زد و بازرسان سری تو متفقا چنین گزارشی دادند، به همین مقدار شهادت، قناعت کن و او را زیر تازیانه کیفر بگیر و به مقدار خیانتی که انجام داده او را کیفر نما، سپس او را در مقام خواری و ذلت بنشان و نشانه خیانت بر او بنه و قلاده ننگ و تهمت به گردنش بیفکن» این همه تاکید و تعیین این مجازات‌های سنگین، همه به دلیل اهمیتی است که نظارت و بازرسی، به ویژه نظارت و بازرسی اطرافیان، داراست.

سیره پیامبر گرامی(ص)

وجود نظام نظارت و بازرسی لازمه حفظ سلامت و رشد و توسعه هر مجموعه و سازمان و موجب پیشرفت و تعالی کارکنان آن است. با توجه به این اصل بود که پیامبر گرامی(ص) هیچ‌گاه از نظارت و مراقبت بر عملکرد کارکنان خود غافل نبودند و اغلب برای نظارت و بازرسی عملکرد کسانی که از سوی آن حضرت به کار گماشته می‌شدند، بازرسان و ناظرانی مشخص می‌نمودند تا اعمال و رفتار آن‌ها را به طور مرتب، به آن حضرت گزارش کنند تا بر اساس این گزارشات، عملکرد و رفتار کارکنان خود را بسنجد و بر اساس این سنجش و ارزیابی، تصمیمات بعدی را اتخاذ نمایند حضرت امام رضاع در مورد سیره نظارتی و بازرسی پیامبر گرامی(ص) می‌فرماید: «سیره و روش پیامبر(ص) این بود که هر گاه سپاهی را به مأموریت می‌فرستادند و فرماندهی برای آن تعیین می‌کردند، برخی از افراد موثق و مورد اعتماد خود را بر او می‌گماشتند تا رفتار و عملکرد او را زیر نظر بگیرد، برای رسول خدا گزارش کند.»

سیره حضرت امیر مومنان علی(ع)

حضرت علی(ع) در دوران حکومت و مدیریت خود، در زمینه نظارت و مراقبت بر کارگزاران خود بسیار دقیق و هشیارانه عمل می‌کردند. آن حضرت علاوه بر دستورهایی که برای نظارت و بازرسی به کارگزاران خود می‌دادند، خود نیز در دوران حکومت و مدیریت، همواره بر عملکرد و فعالیت‌های همه کارگزاران و زیردستان خویش نظارت کامل داشتند و به طور مستمر، عملکرد آنان را بررسی می‌کردند. نامه‌هایی که آن حضرت برای کارگزاران و عمال خود در شهرها و استان‌های گوناگون نوشته و در آن‌ها، نقاط قوت و ضعف آنان را متذکر شده‌اند گویای این مطلب است که آن حضرت همواره بازرسان و ناظران مخفی بر کارگزاران خود می‌گماشت تا کلیه رفتار و عملکرد آنان را به طور دقیق زیر نظر گرفته، بررسی نمایند و نتیجه این نظارت و بررسی را برای آن حضرت گزارش کنند. نظارت و مراقبتی که از جانب آن حضرت صورت می‌گرفت، کاملاً جدی، عمیق و دقیق بود، به گونه‌ای که حتی حضور یکی از کارگزاران آن

حضرت در یک جشن و میهمانی، از نظر آن حضرت مخفی نمی‌ماند، با دقت و تامل در بعضی از نامه‌های حضرت علی(ع) به کارگزاران خود، روشن می‌شود که آن حضرت تنها به نظارت، بررسی‌ها و گزارش‌های بازرسان و ناظران خود، اکتفا نمی‌کردند و فقط با تکیه بر آن‌ها، عملکرد کارکنان خود را ارزیابی نمی‌نمودند، بلکه علاوه بر آن گزارشات، کارکنان خود را به حضور می‌طلبیدند و از آنان در مورد عملکرد و رفتار خودشان سؤال می‌کردند و یا این که از آنان گزارش کتبی می‌خواستند و بدین وسیله، عملکرد آن‌ها را از خودشان نیز تحقیق می‌کردند. این نشانگر نهایت دقت و احتیاط و کمال عدالت و انصاف است که آن حضرت هنگام نظارت و بازرسی بر عملکرد کارگزارانش رعایت می‌کرد؛ مثلاً، در نامه‌ای به یکی از کارگزاران و فرمانداران خود چنین می‌فرماید: «به من خبر رسیده که تو زمین‌های آباد را ویران کرده‌ای، آنچه توانسته‌ای تصاحب نموده‌ای و از بیت المال که زیر دست تو بوده است به خیانت خورده‌ای فوراً حساب خویش را برایم بفرست و بدان که حسابرسی خدا از حسابرسی مردم سخت‌تر است». برخی چنین می‌پندارند که در نظارت و بازرسی، باید صرفاً به دنبال یافتن نقاط ضعف عملکرد افراد بوده، در حالی که در یک نظام موفق و سالم نظارت و بازرسی، باید نقاط قوت و نقاط ضعف افراد، در کنار یکدیگر، مورد توجه و دقت قرار گیرد و از توجه صرف به نقاط ضعف افراد پرهیز شود؛ چرا که توجه صرف به نقاط ضعف کارکنان سازمان، آن‌ها را نسبت به نظارت بدبین می‌کند و موجب ایجاد روحیه مقاومت در برابر نظارت و بازرسی خواهد شد، همچنان که در بیش‌تر سازمان‌ها چنین حالتی وجود دارد و افراد سازمان گمان می‌کنند در نظارت و بازرسی، تنها به نقاط ضعف آن‌ها توجه می‌شود و ناظران و بازرسان فقط کاستی‌ها و کمبودهای آن‌ها را می‌بینند.

به نقل از سایت <http://arzyabinoorabad.blogfa.com/post/9>